

भारतीय बँकिंग क्षेत्रामधील संधी आणि आव्हानांचा अभ्यास

डॉ. आप्पासो मच्छिंद्र काळेल

व्यवसायिक अर्थशास्त्र विभाग,
नेस वाडिया कॉलेज ऑफ कॉमर्स, पुणे.

Corresponding Author: डॉ. आप्पासो मच्छिंद्र काळेल

DOI - 10.5281/zenodo.14875053

गोषवारा:

भारताची बँकिंग क्षेत्र देशाच्या विशिष्ट भौगोलिक, सामाजिक आणि आर्थिक वैशिष्ट्यांमुळे इतर आशियाई देशांपेक्षा खूप वेगळे आहे. भारत हा एक अधिक लोकसंख्या, विशाल प्रदेश, वैविध्यपूर्ण संस्कृती आणि उत्पन्नात तीव्र प्रादेशिक फरक असलेला देश आहे. भारतीय बँकिंग क्षेत्र एका महत्त्वाच्या टप्प्यावर उभे आहे. तांत्रिक प्रगती, नियमन सुधारणा आणि विकसित होत असलेल्या ग्राहक वर्तनांच्या पार्श्वभूमीवर गतिमान परिवर्तनांमधून भारतीय बँकिंग क्षेत्र जात आहे. हा भारतीय शोध निबंध बँकिंग क्षेत्राच्या समोरील आव्हाने आणि संधींचा शोध घेतो. अभ्यासात असा निष्कर्ष काढला आहे की तांत्रिक प्रगती, नियामक सुधारणा आणि ग्राहक वर्तनातील बदलांमुळे बँकिंग क्षेत्रात लक्षणीय बदल झाले आहेत. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ऑपरेशन्सचे नियमन करते, तर डिजिटल तंत्रज्ञान, धोरणात्मक फिनटेक सहयोग आणि ग्राहक-केंद्रित दृष्टिकोन प्रचलित आहेत. अनुत्पादक मालमत्ता, तांत्रिक व्यत्यय आणि स्पर्धा यासारख्या आव्हानांना न जुमानता हे क्षेत्र वाढीच्या संधी उपलब्ध करते आणि लवचिकता आणि शाश्वततेसाठी नियामक संस्था, वित्तीय संस्था आणि भागधारकांमधील वाढीच्या संधी आणि सहकार्य प्रदान करते.

मुख्यशब्द:- बँकिंग क्षेत्र, आव्हाने, शाश्वत, संधी, व्यवस्थापन

प्रास्ताविक:

बँक ही एक प्रकारची वित्तीय संस्था आहे जी प्रामुख्याने ठेवी संकलन आणि कर्ज वितरणसाठी संबंधित असते. कर्ज आणि ठेवींचे स्वरूप खूप वेगळे असते. देशाची मध्यवर्ती बँक, आरबीआय (भारतीय रिझर्व्ह बँक) बँकांवर नियंत्रण ठेवते. परदेशी, खाजगी आणि सार्वजनिक बँकांच्या संयोजनासह, भारताचे बँकिंग क्षेत्र देशाच्या वैविध्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे प्रतिनिधित्व करते. नरसिंहम समितीच्या शिफारशींवर आधारित, उदारीकरण धोरणाचे पालन करून १९९१ मध्ये बँकिंग क्षेत्रात सुधारणा करण्यात आल्या. औद्योगिक क्षेत्राप्रमाणेच, १९९१ पूर्वी बँकांचे नियमन आणि संरक्षण आरबीआयने केले आहे. उदारीकरण अजेंडा पुढे नेण्यासाठी आणि खाजगी क्षेत्राचा विस्तार

सुलभ करण्यासाठी बँकिंग क्षेत्रात सुधारणा करणे आवश्यक बनले आहे.

१८७६ च्या प्रेसिडेन्सी बँकेच्या कायद्याने भारतात आधुनिक बँकिंगची सुरुवात झाली. १९२१ मध्ये इम्पीरियल बँक ऑफ इंडियाची स्थापना झाली आणि १९३४ मध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (आरबीआय) ची स्थापना झाली. १९४९ च्या बँकिंग नियमन कायद्याने आरबीआयला बँकांवर देखरेख आणि व्यवस्थापन करण्याचे व्यापक अधिकार दिले. १९६० मध्ये, आरबीआयने कमकुवत बँकांचे मजबूत बँकांमध्ये अनिवार्य विलीनीकरण करणे अनिवार्य केले. १९९१ मध्ये नरसिंहम समितीच्या अहवालात बँकिंग क्षेत्रात व्यापक बदल करण्याची शिफारस करण्यात आली.

संदर्भ साहित्याचा आढावा:

१) **गोयल आणि जोशी (२०१२)** यांच्या मते, या अभ्यासात भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील प्रमुख अडथळे आणि संधी ओळखल्या गेल्या, ज्यात अप्रयुक्त ग्रामीण बाजारपेठा, वाढती स्पर्धा, जागतिक आर्थिक परिणाम, बाजार शिस्त, पारदर्शकता, मानव संसाधन व्यवस्थापन उपक्रम, परदेशी स्पर्धा, आर्थिक समावेशन समर्थन आणि पर्यावरणीय चिंता यांचा समावेश आहे.

२) **सीमा मलिक (२०१४)** यांनी भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील तांत्रिक विकासाचा अभ्यास केला. "बँकिंगचा बदललेला चेहरा" या अभ्यासात असे आढळून आले की सर्वात मौल्यवान नवोपक्रम म्हणजे बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्रातील आहेत, ज्यामध्ये रिटेल बँकिंग, डेबिट आणि क्रेडिट कार्ड, ऑनलाइन आणि मोबाइल बँकिंग, मोफत सल्लागार सेवा, ईसीएस, आरटीजीएस, ईएफटी, एनईएफटी आणि एटीएम यांचा समावेश आहे.

३) **माणिक्यम (२०१४)** यांच्या मते, हा पेपर विकसित होत असलेले बँकिंग लँडस्केप, सुधारणा, संधी आणि व्यावसायिक आणि राष्ट्रीय बँकांसमोरील समस्यांवर चर्चा करतो, ज्यामध्ये उच्च व्यवहार खर्च, मालमत्ता गुणवत्तेचे प्रश्न, आयटी क्रांती, तांत्रिक सुधारणा, स्पर्धा, गोपनीयता, सुरक्षा आणि जागतिक बँकिंग यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) भारतीय बँकिंग क्षेत्रासमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे.

२) भारतीय बँकिंग क्षेत्रासाठी असलेल्या संधींचा अभ्यास करणे.

संशोधनपद्धती:

संशोधन कार्य दुय्यम सःत्रोतावर आधारित आहे. भारतीय बँकिंग क्षेत्रावरील संशोधनाचा संग्रह,

संशोधन नियतकालिकांमधून प्रकाशित केलेल्या विविध संकेतस्थळांवरून माहिती गोळा केली आहे. अभ्यासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, या विषयावरील अनेक अहवाल विचारात घेतले गेले आहेत, वार्षिक अहवाल, पुस्तके, आणि नियतकालिके यांचे पुनरावलोकन केले गेले आहे.

भारतातील बँकिंग क्षेत्राची बदलती परिस्थिती:

भारतातील बँकिंग क्षेत्राची बदलती परिस्थिती बदलत्या आर्थिक परिस्थितीला प्रतिसाद म्हणून, भारतीय बँका ग्राहकांचा अनुभव वाढविण्यासाठी मोबाइल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग आणि डिजिटल पेमेंट सिस्टमचा अवलंब करून कामकाज सुलभ करण्यासाठी सक्रियपणे डिजिटल परिवर्तनातून जात आहेत. पारंपारिक बँका कर्ज देणे आणि जोखीम व्यवस्थापनात नाविन्यपूर्ण उपाय समाविष्ट करण्यासाठी फिनटेक कंपन्यांशी भागीदारी करत असल्याने फिनटेक सहकार्याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) द्वारे नियामक सुधारणा बँकिंग क्षेत्राला बळकटी देण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात, नॉन-परफॉर्मिंग असेट्स (NPAs) बळकट करणे, सायबरसुरक्षा वाढवणे आणि प्रशासन सुधारणे यासारख्या समस्यांचे निराकरण करतात. युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) सारख्या उपक्रमांनी पेमेंटमध्ये क्रांती घडवून आणली आहे, निर्बाध आणि त्वरित निधी हस्तांतरणांना प्रोत्साहन दिले आहे.

वित्तीय समावेश हा एक केंद्रबिंदू राहिला आहे, पेमेंट बँका आणि लघु वित्त बँका बँकिंग नसलेल्या लोकसंख्येला औपचारिक बँकिंग प्रणालीमध्ये आणण्याच्या प्रयत्नांमध्ये योगदान देत आहेत. क्रेडिट लँडस्केप जबाबदार कर्ज देण्यावर भर देते, क्रेडिट वाढ आणि विवेकपूर्ण जोखीम व्यवस्थापन यांच्यात संतुलन राखते. वैयक्तिकृत सेवांसाठी डेटा विश्लेषण आणि सुधारित ग्राहक सहभागाचा वापर

करणारा ग्राहक-केंद्रित दृष्टिकोन स्पष्ट आहे. पर्यावरणीय, सामाजिक आणि प्रशासन (ESG) बाबींना महत्त्व प्राप्त होत आहे, ज्यामुळे बँका शाश्वत आणि जबाबदार बँकिंग पद्धती स्वीकारत आहेत.

आर्थिक अनिश्चितता आणि जागतिक घटनांमुळे उद्धवणाऱ्या आव्हानांना न जुमानता, लवचिकता आणि अनुकूलता हे महत्त्वाचे गुणधर्म आहेत जे बँकांना बदलत्या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यास सक्षम करतात. तंत्रज्ञानातील प्रगती, नियामक सुधारणा आणि ग्राहकांच्या वर्तनातील बदलांमुळे भारतातील बँकिंग क्षेत्र विविध बदल अनुभवत आहे आणि विकसित होत आहे.

भारतीय बँकिंग क्षेत्रासमोरील आव्हाने:

भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांच्या विविध भौगोलिक स्थानांमुळे अजूनही अनेक लोकांना वित्तीय सेवा उपलब्ध होत नाहीत. तथापि, वाढत्या स्पर्धा आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे वित्तीय सेवांच्या ग्राहकांना आता जास्त अपेक्षा आहेत, ज्यामुळे सेवांचा दर्जा वाढला आहे. परदेशी बँकांच्या भारतीय बाजारपेठेत प्रवेश झाल्यामुळे प्रदान केलेल्या सेवांची संख्या वाढली आहे आणि बँका ग्राहकांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यावर अधिक भर देत आहेत. सध्याच्या परिस्थितीमुळे भारतीय व्यावसायिक बँकांना बाजारात टिकून राहण्याच्या दृष्टीने संधी आणि आव्हाने दोन्ही मिळाली आहेत. एकूण बँकिंग परिदृश्य समजून घेण्यासाठी भारताच्या बँकिंग क्षेत्रासमोरील संधी आणि आव्हाने समजून घेणे आवश्यक आहे. भारतीय बँकिंग क्षेत्राला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, जे जागतिक आर्थिक बदल आणि देशांतर्गत घटक दोन्ही बदल करतात. भारतीय बँकिंग क्षेत्रासमोरील काही आव्हाने पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) अनुत्पादक मालमत्ता (एनपीए):

अनुत्पादक मालमत्ता किंवा बुडीत कर्जे ही भारतीय बँकांसाठी एक महत्त्वाची चिंता आहे. अनुत्पादक कर्जे बँकांच्या आर्थिक आरोग्यावर परिणाम करू शकतात, नफा कमी करू शकतात आणि कर्ज देण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित करू शकतात. दिवाळखोरी आणि दिवाळखोरी संहिता (आयबीसी) सारख्या विविध यंत्रणांद्वारे या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले आहेत.

२) तांत्रिक व्यत्यय आणि सायबर सुरक्षा:

तंत्रज्ञानावरील वाढती अवलंबित्व आणि बँकिंग सेवांचे डिजिटायझेशन यामुळे बँकिंग क्षेत्र सायबर सुरक्षा धोक्यांना तोंड देत आहे. बँका नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करत असताना, ग्राहकांच्या डेटाचे संरक्षण करण्यासाठी आणि आर्थिक व्यवहारांची अखंडता सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांना सायबर सुरक्षा उपायांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्याची आवश्यकता आहे.

३) स्पर्धा आणि बाजारातील गतिमानता:

भारतातील बँकिंग क्षेत्र अत्यंत स्पर्धात्मक आहे, ज्यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, खाजगी क्षेत्रातील बँका, परदेशी बँका आणि पेमेंट बँका आणि लघु वित्त बँका यासारख्या नवीन संस्थांचा समावेश आहे. या स्पर्धेमुळे बँकांवर नवोपक्रम, कार्यक्षमता सुधारणे आणि ग्राहक सेवा वाढविण्यासाठी दबाव येतो.

४) भांडवल पर्याप्तता आणि बेसल III चे पालन:

बेसल III च्या नियमांनुसार बँकांना आर्थिक स्थिरता आणि लवचिकता सुनिश्चित करण्यासाठी उच्च भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तर राखणे आवश्यक आहे. हे गुणोत्तर साध्य करणे आणि राखणे विशेषतः उच्च एनपीए आणि आर्थिक अनिश्चिततेचा सामना करणाऱ्या बँकांसाठी आव्हानात्मक असू शकते.

५) प्रशासन आणि जोखीम व्यवस्थापन:

बँकिंग क्षेत्राच्या स्थिरतेसाठी प्रभावी प्रशासन आणि जोखीम व्यवस्थापन पद्धती सुनिश्चित करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कॉर्पोरेट प्रशासन आणि जोखीम व्यवस्थापनाशी संबंधित समस्यांवर लक्ष दिले नाही तर आर्थिक अस्थिरता निर्माण होऊ शकते आणि जनतेचा विश्वास कमी होऊ शकतो.

६) आर्थिक समावेशकता:

लक्षणीय प्रगती असूनही, विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागात व्यापक आर्थिक समावेशन साध्य करण्यात अजूनही आव्हाने आहेत. बँकिंग सुविधा नसलेल्या लोकसंख्येपर्यंत पोहोचण्यासाठी बँकांनी शाश्वत मॉडेल विकसित करणे आवश्यक आहे.

७) आर्थिक मंदी आणि बाह्य धक्के:

भारतीय अर्थव्यवस्था देशांतर्गत आणि जागतिक दोन्ही आर्थिक चढउतारांना सामोरे जाते. जागतिक वित्तीय संकट किंवा कोविड-१९ साथीच्या आजाराने परिणाम यासारख्या आर्थिक मंदी आणि बाह्य धक्क्यांचा बँकिंग क्षेत्राच्या कामगिरीवर परिणाम होऊ शकतो.

८) नियामक बदल आणि अनुपालन:

बँकिंग क्षेत्र रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) आणि इतर नियामक संस्थांनी निश्चित केलेल्या नियामक चौकटीखाली काम करते. वारंवार होणाऱ्या नियामक बदलांमुळे बँकांना अनुपालन, अंमलबजावणी आणि नवीन मार्गदर्शक तत्वांशी जुळवून घेण्याच्या बाबतीत आव्हाने निर्माण होऊ शकतात.

९) तरलता व्यवस्थापन:

बँकांच्या सुरळीत कामकाजासाठी इष्टतम तरलता पातळी राखणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. नफाक्षमता उद्दिष्टे आणि नियामक अनुपालनासह तरलता आवश्यकतांचे संतुलन साधणे हे एक सतत आव्हान आहे.

१०) जागतिक आर्थिक अनिश्चितता:

जागतिक आर्थिक अनिश्चितता, व्यापार तणाव आणि राजकीय समस्या भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि बँकिंग क्षेत्रावर परिणाम करू शकतात. अशा अनिश्चिततेवर मात करण्यासाठी बँकांनी लवचिक आणि अनुकूल असणे आवश्यक आहे. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की बँकिंग क्षेत्रासमोरील आव्हाने गतिमान आहेत. आणि या समस्यांना तोंड देण्यासाठी बँकिंग क्षेत्रा सतत विकसित होत आहे.

भारतीय बँकिंग उद्योगासमोरील संधी:

भारतीय बँकिंग क्षेत्राच्या संदर्भात "संधी" हा शब्द अनुकूल परिस्थिती किंवा भारतातील बँका आणि वित्तीय संस्थांच्या विकास आणि शाश्वततेमध्ये सकारात्मक योगदान देण्याची क्षमता असलेल्या शक्यतांना सूचित करतो. या संधी विविध स्रोतांमधून येतात त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) डिजिटल परिवर्तन:

सध्या सुरू असलेली डिजिटल क्रांती बँकांना नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्याची, ग्राहकांचे अनुभव वाढवण्याची आणि डिजिटल माध्यमांद्वारे कामकाज सुलभ करण्याची संधी देते.

२) आर्थिक समावेश:

विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित भागात, वित्तीय समावेशनाला प्रोत्साहन देऊन बँकांना त्यांची पोहोच आणि प्रभाव वाढवण्याची संधी आहे. यामध्ये लोकसंख्येच्या विस्तृत वर्गाला बँकिंग सेवा प्रदान करणे समाविष्ट आहे.

३) सरकारी उपक्रम:

जन धन योजना आणि प्रधानमंत्री मुद्रा योजना यासारख्या आर्थिक विकासासाठी उद्देशित विविध सरकारी योजना आणि उपक्रम बँकांना आर्थिक समावेशनात सहभागी होण्यासाठी आणि उद्योजकतेला पाठिंबा देण्यासाठी संधी निर्माण करतात.

४) जागतिकीकरण:

जागतिक वित्तीय बाजारपेठांशी एकात्मता आणि सीमापार व्यवहार भारतीय बँकांना त्यांच्या सेवांमध्ये विविधता आणण्यासाठी, परदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभागी होण्यासाठी संधी प्रदान करतात.

५) शाश्वत बँकिंग पद्धती:

पर्यावरणीय, सामाजिक आणि प्रशासन (ESG) बाबींबद्दल जागरूकता वाढल्याने, बँकांना दीर्घकालीन पर्यावरणीय आणि सामाजिक उद्दिष्टांमध्ये योगदान देणाऱ्या शाश्वत बँकिंग पद्धती स्वीकारण्याची संधी आहे.

६) फिनटेक नवोन्मेष:

वित्तीय तंत्रज्ञान (फिनटेक) उपायांसह सहकार्य किंवा त्यांचा अवलंब केल्याने बँकांना नवीन आणि सुधारित सेवा देऊ शकतात, ज्या बहुतेकदा ग्राहकांच्या बदलत्या गरजा आणि प्राधान्ये पूर्ण करतात.

निष्कर्ष:

तांत्रिक प्रगती, नियामक सुधारणा आणि ग्राहकांच्या वर्तनातील बदलांमुळे भारतातील बँकिंग क्षेत्रात लक्षणीय बदल झाले आहेत. या गतिमान आणि वैविध्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे नियमन आणि देखरेख करण्यात रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया एक प्रमुख खेळाडू आहे. युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI) आणि जबाबदार कर्ज देण्यासारख्या उपक्रमांसह, उद्योग डिजिटल तंत्रज्ञान, फिनटेक सहयोग आणि ग्राहक-केंद्रित दृष्टिकोन स्वीकारत आहे जे कार्यक्षमता आणि आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देते. तथापि, क्षेत्राला अनुत्पादक मालमत्ता, तांत्रिक व्यत्यय, स्पर्धा आणि नियामक बदल यासारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, बँकांनी सक्रिय दृष्टिकोन स्वीकारला पाहिजे, ज्यामध्ये मजबूत

जोखीम व्यवस्थापन, नियमांचे पालन आणि जागतिक आर्थिक अनिश्चिततेशी धोरणात्मक जुळवून घेणे समाविष्ट आहे. सकारात्मक बाजूने बँकिंग क्षेत्र जागतिक आर्थिक परिदृश्यात वाढ, नवोपक्रम आणि वाढीव सहभागासाठी संधी प्राप्त करते. बँकिंग क्षेत्राची लवचिकता, शाश्वतता आणि सतत वाढ सुनिश्चित करण्यासाठी नियामक संस्था, वित्तीय संस्था आणि इतर भागधारकांमधील सहकार्य महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ:

- १) अयाचित, एम. (२०१२). भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील आयसीटी नवोपक्रम: ट्रेन्ड्स आणि आव्हाने. आयओएसआर जर्नल ऑफ बिझनेस अँड मॅनेजमेंट, २१-२७.
- २) गोयल, के. ए., आणि जोशी, व्ही. (२०१२). भारतीय बँकिंग उद्योग: आव्हाने आणि संधी. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ बिझनेस रिसर्च अँड मॅनेजमेंट, ३(१), १८-२८.
- ३) जैन, एस. के., आणि कुलकर्णी, डी. (२०१२). भारतातील बँकिंग: आव्हाने आणि संधी. जर्नल ऑफ बिझनेस रिसर्च अँड मॅनेजमेंट, ३(१).
- ४) करीगोळेश्वर (२०१६). बँकिंग क्षेत्रातील उदयोन्मुख ट्रेन्ड्स - त्याची आव्हाने आणि संधी. मानवता विज्ञान आणि इंग्रजी भाषेसाठी विद्वत्तापूर्ण संशोधन जर्नल, ६/२६, ७४८०-७४८८.
- ५) कंबोज, डी. (२०१७, डिसेंबर ३०). भारतीय बँकिंग क्षेत्रातील ट्रेन्ड आणि आव्हाने. इंटरडिसिप्लिनरी स्टडीजसाठी विद्वत्तापूर्ण संशोधन जर्नल, ४(३७).
- ६) मिश्रा, के. के. (२०२०, जानेवारी १). भारतीय बँकिंग क्षेत्राचे गंभीर विश्लेषण, आव्हाने आणि संधी.